

ЕСТЕТИКАТА НА А. Ф. ЛОСЕВ И ПРОБЛЕМИТЕ НА ЛИТЕРАТУРНАТА ИСТОРИЯ

Богдан Богданов

Повод, в известна степен и предмет на тази статия са четирите тома „История античной эстетики“ на съветския филолог, философ и естетик Алексей Фьодорович Лосев. С четвъртия том, който се появи в края на миналата година, приключи това обемно изследване на елинската естетика от епохата на класиката. Дело своеобразно като изпълнение, то е особено ценно, тъй като поражда нови проблеми, и то не само в областта на естетиката и философията. В контекста на изследването проблемна област става и литературната история.

От Шлегел до наши дни постоянно се пишат курсове по антична литература. Никоя друга епоха не се радва на такова множество. При това античните литературни истории имат по традиция еволюционен принцип на организация. И въпреки че за процес в античната литература се говори повече от век и половина, все още не сме близо до момента на съгласие по въпроса, в какво точно се изразява особеността на античния литературен процес. Решението зависи не само от правилността на общата методологическа постановка за характера на всеки духовен процес, за зависимостта на процесите на общественото съзнание от процесите на общественото битие. Нужно е да се конкретизира принципното положение и опитът показва с колко трудности е свързана тази конкретизация.

Основната трудност е в това да се съчетае общата характеристика на античната култура и историческото изложение на фактите, или, казано по друг начин, да се доведе в равновесие и единство статиката на феномена с неговата динамична проява. Често тази трудност се преодолява по позитивистки — общата характеристика просто се изоставя, пишат се истории на фактите, на отделните творчески дела.

Стигнало се е до следното разделение: литературните историци се занимават предимно с фактите, а историците на естетиката и философията — с общите характеристики. Това разделение е особено пагубно за литературната история. Трудно е да се открие например изложение на атическата трагедия, което да отчита стиловите особености на епохата на атическата класика, нейното конкретно-историческо отношение към изкуството, или трактовка на поезията на Алкей и Сафо, която да поставя тия поети на ранния VI в. пр. н. е. в контекст с изобразителните стилове на елинската архаика.

Разделението, за което става дума, не е без известно основание. То се дължи на тенденцията да се избави литературната история от идеалното отношение към гръцката античност, от представата за образцовата скулптурност, наложила се след Винкелман. Но колкото и функционално позитивистична

да става античната литературна история в един период от време, тя не успява да мине без общ възглед. Така или иначе такъв възглед възниква дори против волята на автора на литературно-историческото изложение. Най-често той се изразява в някакво модернизиращо положение или в смесица от възгледи, където остатъците от идеалното отношение към античността и модернизиращият тон съжителствуват неконфликтно.

Както показва трудът на А. Ф. Лосев, встъпваме в нов период. Става нужно на мястото на идеалното отношение или произволения възглед да се постави общата характеристика на античната култура, на нейния конкретно исторически характер. За да се представи научно античното литературно развитие, необходимо е да бъде осъзнато статичното положение, спецификата на културата, а след това да се види неговата динамична проява на смяна на етапи, на стилове, на форми, изразители на конкретно историческо съдържание.

Не можем да твърдим, че никъде в миналото не се е подхождало по този диалектически модел. Той е застъпен у Шелинг, а най-вече у Хегел. Само че Хегел има идеалистическа и в този смисъл твърде тясна позиция. В схемата на неговото развитие примерно културният упадък в античността започва още с края на атическата класика — една невярна постановка, давала неправилна посока на разработка в не един курс по литературна история.

Благодарение на историко-материалистическата методология днес съществуват благоприятни теоретически условия да се изпълни този диалектически модел на единство на статично и динамично в античната литературна история. Положително обстоятелство е също и това, че не ни тежи предразсъдъкът за образцовостта на античния свят. Ако специално античната литература е образцова в нещо, то е само в това, че е завършен процес, че отстои на разстояние, което предпазва от *parti pris*, че е незаменим изследователски предмет, богато документиран и много пъти подлаган на процесни разработки. Пълнотата на явленията, тяхната теоретическа пригодност е образцовото в античната литература. Бихме нарекли това теоретическа образцовост.

Поставеният проблем възникна в контекста на „История античной эстетики“ на А. Ф. Лосев. Но нека не се поражда заблуждение — поне дотук не става дума за обобщения на съветския учен. В неговия труд тия въпроси не са разгледани в открит вид. Томовете на Лосев имат за предмет историята на естетиката. И все пак те съдържат достатъчно литературна история, първо, поради парадокса, че общите положения на литературния процес попадат обикновено в историите на античната философия и естетика, и, второ, поради факта, че поне в ранно антично време литературоведското мислене не е обособено от естетическото. Затова видяна като конкретно историческо явление, историята на античната естетика се оказва литературен процес в теоретическа форма. Именно това се е получило в труда на проф. Лосев — уловени са някои общи положения на елинската литературна история. Нашата задача е да ги освободим от естетическия език. По този начин ще представим делото на Лосев отворено, като структура, пораждаща нови проблеми, ще го представим във форма, която точно изразява творческата натура на съветския учен.

Богата и разностранна е научната дейност на А. Ф. Лосев. Простираща се върху шест десетилетия, тя обхваща обемисти трудове, статии, преводи и коментари.¹ Творческата си природа Лосев проявява дори като преводач. Неговият превод е интерпретация — използват се всички средства, за да се изведе цялото скрито съдържание на оригинала. Едва ли не подвиг на това поприще е преводът на трактата на Прокъл „Първооснови на теологията“ (1972). Сред

¹ Библиография на трудовете на А. Ф. Лосев вж. в История античной эстетики. М., 1974, 587—593.

трудовете му на редактор не може да се подмине тритомният превод на диалозите на Платон (1968—1972). На неговото перо принадлежат повечето статии на антична тема в Съветската философска енциклопедия.

Ако се остави настрана преводаческата и редакторската дейност, отделят се три кръга проблеми, които засягат в изследванията си съветския учен—митологията, естетиката и езика. Но колкото и отдалечени да са на пръв поглед, те изразяват в различна форма един доминиращ проблем, характера на античното съзнание. Митологията, естетиката и езикът са аспекти на античното съзнание, ако се вземе пред вид, че до края на античността то запазва природата си на митологическо съзнание, както и това, че естетиката, която в античността не достига до аналитична форма на израз, също е тип митологическо съзнание. В езиковата област съветският филолог също търси действието на глобалното културно съзнание.

Все пак естетиката е негова предпочитана област. Преди да се обърне към история на античната естетика, към един толкова уравновесен предмет, в ранните години на своята авторска дейност Лосев се заема с по-обща задача, между които особено изпъква амбициозното заглавие „Диалектика художественной формы“ (1927). Своеобразна подготовка за историята са неговите изследвания върху естетическата терминология в ранната елинска литература. Няколко пъти авторът се занимава с категорията канон, твърде характерна за античното естетическо мислене, както и с античната музикална естетика.

Общият труд на проф. Лосев върху историята на античната естетика се състои от четири части. Първата, публикувана в 1963 г., е посветена на т. нар. ранна класика. Освен възгледите на натурфилософите от VII—VI в. пр. н. е. авторът анализира в този том и естетическото мислене на Омир. Вторият том (1969) разглежда периода на т. нар. зряла класика V—IV в. пр. н. е.) — дейността на софистите, Сократ и сократическите школи. Платон, представителят на високата класика, е предмет на част от втория и на целия трети том (1974). Четвъртият том е посветен на Аристотел.

Простиращият се на повече от две хиляди страници труд на Лосев, създаван в продължение на десетилетие и половина, е единен в концептуално отношение. Безусловно оригиналното в неговата разработка е реализирането на идеята за процеса на естетическите възгледи, както и социално-историческата характеристика на специфично античното отношение към изкуството. Обосновавайки се на много широка основа, авторът открива естетика в митологията, в Омировия епос, у натурфилософите и в „Метафизика“ на Аристотел.

Естетиката на Лосев е история в същинския смисъл на думата. Изложението е особено ценно за литературоведа, тъй като върви почти в стъпките на литературната история. Но най-ценното е, че преди да встъпи в самия процес, Лосев предлага общата основа, статичния ограничител на процеса, очертава спецификата на античното съзнание. В началото на първия том (с. 33—135) авторът характеризира термините и възможностите на античното мировъзприятие, това общо положение, синхронизиращо всички факти на еволюцията, без което тя би се оказала отворена към една лоша безкрайност.

Твърде стар, можем да кажем, изтощен от дискусии е въпросът за античния светоглед. Както вече се посочи, в съвременната литературна история се наблюдава един тип „решение“ на въпроса, едно парадоксално оправяне се неговата трудност — простото му заобикаляне. В традиция, оформила се във втората половина на XVIII в. и укрепена в естетиката на Хегел, античното светоусещане се разбира абстрактно, в чисто духовен план. Според тази традиция античността е светла епоха, създателка на първични идеи, образци за по-сетнешната европейска духовност. Разбира се, наивно време — така мислят Гьоте и Шилер, но чисто и силно в своята естествена рационалност.

Този възглед претърпява криза във втората половина на XIX в. След Нищере рационалният компонент на античното съзнание, Аполоновото начало, се сдобива с тъмна страна, Дионисовото ирационално начало. Става модно да се говори предимно за него, рационалното дори се забравя.

Рационално—ирационално — това са абстрактни характеристики. Както и да се комбинират, комбинациите изразяват по-скоро авантюрите на буржоазното културно съзнание, рефлектиращо самото себе си върху античността. Нищо ново не прибавя и Шпенглер в двадесетте години на нашия век. Като подчинява античното културно съзнание на своите абстрактни положения, той се забърква между принципа за затвореността на всяка култура и това, че всяка култура има за импулс едни и същи психологически комплекси.

Ако изключим догадките, историко-материалистическото тълкуване на античното културно съзнание има своето начало в изказванията на Маркс и Енгелс по въпроси на античната литература и изкуство. Между по-важните откриваме положението, което за нас днес е просто факт — античната култура е явление своеобразно и неповторимо, отговарящо на равнището на античната производствена дейност, на античния обществен живот. Ясно е, че задачата на материалистически мислещия изкуствовед и литературовед се състои в това да се открият специфичните форми, в които е изразен общественоеикономическият живот. За реализирането на тази задача има нужда от много специален опит. Именно поради това, макар и формулирана преди един век, за специфично решение на задачата условия се създават едва напоследък.

Показателно в това отношение е личното развитие на А. Ф. Лосев. Още от първите стъпки в научното поприще авторът проявява интерес към проблемите на античното съзнание. Но те постепенно се превръщат в проблеми на общественото съзнание, на феномен, ограничен исторически и обусловен от средата на определени материални обществени процеси. От друга страна, тъкмо въпросът за спецификата, за специално античната природа на това съзнание става причина Лосев да се отдели от такива методики като неоплатоническата диалектика и феноменологията, които следва в младите си години, и да се обърне към диалектическия материализъм.

Още в тридесетте години ученият се противопоставя на спиритуалистическото и еkleктическо тълкуване на античната култура. Като поставя въпрос за спецификата на античното културно съзнание, той извежда на преден план неговата действителна доминанта — стихийно-материалистическото начало. Лосев подчертава преднината на телесните интуиции в съзнанието на античния човек. И ако в тридесетте години това е просто отговор, теза в известна степен умозрителна, в по-късните трудове на автора, особено в четири томната естетика, тезата е мотивирана, дадена е и като статична характеристика на античното обществено съзнание, а също е проследена проявата ѝ в самия културен процес.

Проблемът за античното съзнание у Лосев е проблем за изражението на робовладелската формация като светоглед. Това, което се назовава веднъж соматично, а друг път пластическо, според Лосев е форма, кондензираща общественоеикономическата ситуация до мировъзренческа реакция. Понее в условията на робовладението човешкото тяло е основното оръдие на труда, то става своеобразно оръдие и в духовната сфера.

Съзнанието на античния човек е пронизано от телесни възприятия. Те могат да се открият и в митологията — във външния образ на боговете и във вътрешното им същество, неопределено и по пластически променимо, и в скулптурата, това пластическо изкуство, което дава тон на цялата антична култура. Пластиката позволява да се разбере и хроматизмът, цветността на древната

скулптура и архитектура.² Като боядисват статуите и зданията си, при това в цветовете, които не придават действителната окраска на изобразяваните предмети, античните хора се изразяват соматично, телесно-онтологически за света, а не декоративно или импресионистически-субективно.

Телесно е и специфично античното разбиране на човешкото, особено що се отнася до епохата на атическата класика. Човекът е преди всичко живото човешко тяло. (Не е случайно, че в това време изразяват понятието личност с думата за тяло.) Това стои във връзка с един от основните термини на античното мировъзрение, с идеята за съдбата. Като изхожда от една Хегелова конструкция, Лосев ѝ дава историко-материалистическо тълкуване — да се възприема телесно човешкото, индивидът да се мисли като живо тяло, означава човекът да се смята за принципно несвободен. Както в действителната обществена среда господарят е ограничител на волята на роба, тъй и в областта на античното съзнание идеята за неведомата съдба е израз на отчужденото духовно начало, което тегне като нещо неразбираемо над прекалено телесния индивид, естествено и над господаря, над свободния, който се оказва несвободен.

Пластиката и идеята за съдбата са общи, принципни изражения на античното съзнание. Поставени в зависимост от конкретни исторически условия, те претърпяват промяна. Или може би по-добре ще бъде изразен възгледът на Лосев, ако се каже, че тия принципи са вид ограничение на възможността за промяна. Така например в разглежданата епоха, в класиката, в разнообразно съотношение спрямо идеята за съдбата се коментира идеята за свободата на индивида. Лосев уточнява в какъв смисъл се говори за свобода в атическата трагедия или в историческите опуси на Херодот и Тукидид. Това е свобода не на вътрешното духовно самоопределение на индивида, а само свободата на гражданина в полиса, в чийто обем не се включва лично психологическото и духовното, своето преживяване на света.

Дълбинното основание за това възприятие Лосев търси в особеностите на производствения живот и в политическата организация в Атина от V век пр. н. е. Той извлича няколко съществени от социологическа гледна точка черти на тогавашното робовладение — то е все още недостатъчно разгърнато, редом с него съществува дребна селска собственост, робите се намират в непосредствена връзка с господаря. И в полисната гражданска организация има нещо обозримо, интимно. Гражданският колектив напомня общината на родовото време. Освен това той има подобни идеали, които могат да се сведат общо до един консерватизъм и традиционализъм, до това, че идеалите се търсят obligatorно в дълбоката старина. Според Лосев робовладелските импулси в общественото съзнание на атическата класика са преплетени с родовообщинни; аристократично-родовото и демократично-робовладелското начало са двата елемента, които определят особеното лице на културата на тази епоха.

Или казано с езика на процеса, духовният процес, респ. литературният процес в ранна Елада, е движение към освобождаване от родовообщинното мировъзприятие. Като пръв резултат това придвижване има превръщането на родовия светоглед във форма за възприемане на съвременния свят. Старото служи да се изрази новото. Това е възможно, тъй като в новата робовладелска реалност старото е налице, макар и само привидно, в известна степен формално. Гражданският колектив се различава от родовообщинния, но има пунктове на подобие. Тъкмо поради тия пунктове се актуализира художественият опит на минатото, за да послужи като инструмент за концепирането на настоящето.

И тия спецификата на литературния процес на ранна Елада има като основа своеобразието в разгръщането на робовладелските отношения, твърде бав-

² На този въпрос Лосев посвещава студията „О специфике естетического отношения античности к искусству“. — В: Эстетика и жизнь, вып. 3, М., 1974.

ното проникване на чисто робовладелските модели в общественото съзнание, компромиса с родовообщинните мировъзренчески норми. Този извод, следствие от характеристиката, която прави Лосев, е зареден с процесни проблеми. На негова основа могат да се построят редица липсващи до този момент връзки между явления в ранната елинска литература.

Немалък принос за конкретно историческото разбиране на литературния процес в ранна Елада дава и характеристиката на античното естетическо възприятие, която предлага Лосев. Авторът подчертава, че в античността естетиката остава неосъзната като специална област на знание. Но, от друга страна, цялата философия, цялото знание изобко, особено в предкласическа и класическа Елада, са пропити с естетически възприятия. Античната естетика съществува недиференцирано в съдружество с митологията, с учението за битието или природата. Тази недиференцираност отговаря на цялостното, все още недискурсивно възприятие за света, което е израз на несложната производствена дейност, на това, че общественият живот все още не се възприема за достатъчно обособен от природно-космическата среда. Затова и във възгледа за прекрасното няма нищо отвлечено, нищо прекалено духовно. Красотата е самото налично човешко тяло, както и самият космос. Те са едновременно реалност и норма.

В това ранно време, когато действа т. нар. онтологическа естетика, изкуството е форма на самото битие, а естетическото чувство самото жизнено чувство. Затова основното произведение на изкуството е самият космос. „Фантазира самото битие, казва Лосев, а творчеството се свежда до подражание.“ Това, което наричаме творчество днес, според онази представа е пасивен акт на наподобяване или по-точно на съпричастяване към първичния естетически акт, самият жизнен процес. Това обяснява защо в епохата на класиката не се интересуват от психологичното и индивидуалното в творческия акт, защо си представят творчеството като вдъхновение, вложено в душата на поета от божество, т. е. крайно ирационално, или като обикновено владее на технически умения, т. е. крайно рационално, дори формалистично. Ако изкуството в античността се оценява само онтологически или само утилитарно и почти никога естетически или художествено (срв. т. I, с. 3), това означава, че то не се възприема отделно като специфична област, тъй както го възприемаме ние.

Ето още заключения, които се налагат. Щом изкуството не се отграничава ясно от цялостната човешка и космическа дейност и респ. учението за прекрасното от учението за битието, следователно в епохата на елинската класика не се прави принципна разлика между научното мислене, практическото всекидневно мислене и художественото мислене. Те са все още едно и също нещо. И тъкмо това присъствие на рационалното в художественото и на художественото в рационалното, което може да се открие и в античната трагедия, и в диалозите на Платон, е поводът Лосев да повдигне в изследването си капиталния проблем за природата на художественото мислене. Свообразието на античния материал подтиква да се постави този въпрос. Античното естетическо мислене, един тип изразяване на вътрешното посредством външното и обратно и на общото посредством индивидуалното и обратно, се оказва философия. От друга страна, и античната философия освен прикрит естетически трактат се оказва съзнателно творено художествено произведение.

Ясно е, че ако се съобразяваме със спецификата на културата от епохата на класиката, не бива да подхождаме към литературните произведения с тясната диференцирана мярка, наложена от съвременното обособено положение на художествената литература. Между художествено-литературното и научно-философското в V в. пр. н. е. не съществува ясно разграничение. Трактатите на Ксенофонт и диалозите на Платон не просто влизат в историята на класическата гръцка литература, самият процес преминава през тях. Струва ни се,

че с творчеството на Еврипид атическата трагедия, както и високата идейност на класиката упадат. И понеже за трагедията в IV в. пр. н. е. знаем малко (всичко е загубено), приключваме главата за драмата и отваряме главата за прозата, в която разказваме за оратора Лизий, за философа Платон, като, разбира се, отбелязваме тяхното умение да се изразяват художествено. А обикновено не обръщаме внимание, че у Лизий, който е съвременник на Еврипид и все пак представлява литература, се говори за житейски неща, недопустими в театъра. Един век по-късно нещо от Еврипид и нещо от Лизий излиза на сцена в комедията на Менандър. В това отношение прозира литературният процес. От друга страна, най-сериозната част от проблематиката на Еврипид продължава в ранните диалози на Платон. Техният герой Сократ е истински трагически персонаж. Но той се държи нетрагично и недраматично в полето на един нов жанр и в една нова културна среда.

Както се разбира, за да се усети процесът, за да се наблюдава движението, нужно е да се разшири обсегът на наблюдавания материал, и то не произволно, а въз основа на специфичното възприятие за художествено, което откриваме характеризирани в труда на Лосев. В този единен процес, процес на самата култура, трябва да се включат редом до Омир философите на Йония, редом до Сафо и Алкей Хераклит, редом до трагедията и Аристофан дитирамбистите, но също и Платон, дори Аристотел, чиято страст да дефинира и боязън да не изглежда художествен също принадлежат на процеса като негов краен етап, когато научното най-после прави решителна крачка към своето самоопределение.

Естетиката на Лосев не е просто история на естетически възгледи. Дори там, където съществуват, те не са осъзнати, нужно е да се извлекат. Откриваме по-скоро история на няколко типа естетически мировъзприятия, свързани, изхождащи едно от друго и най-важното подчинени на единния светогледен тонус на античната култура. В началото на това процесно изложение стои митологията. Следвайки известното изказване на Маркс, Лосев я счита за почва на античната естетика. Понеже в гледната точка на митологията цялата антична култура е митологична, неотменно занимаваща се с митология, според Лосев античната естетика е такова продължение на митологията, което може да се разбира като тип теоретично отношение към нея.

С проблемите на античния мит и митологията съветският учен се занимава от десетилетия. И пак по същия път от абстрактно към конкретно историческо, ако се сравни съчинението „Диалектика мифа“ (1930) с „Античная мифология в ее историческом развитии“ (1957). Най-ценното в тази област са разграниченията, които внася Лосев между първобитнообщинния мит и по-късните форми на мита в епохата на робовладението. Както всичко друго, тия разграничения прерастват в идея за процес на цялата култура, респ. в модел на литературния процес в ранна Елада.

Античната литература започва с митология и е пронизана с митология. Аналогично на това, което казва Лосев за естетиката, литературата, Омир и атическата трагедия примерно, са типове тълкувания на родовата митология, преодоляващи една нейна страна и актуализиращи друга. Без да бъдат митология, Омир и Софокъл са нещо като митология. До Лосев обаче не беше ясно положението, че родовият мит, митът в устната степен на своето развитие, независимо дали е ранният хаотичен или по-късният антропоморфен мит, представлява непосредствено веществено съвпадение на обща идея и обикновен чувствен образ, тъждество на образа на вещта със самата вещ.³ Изясни се, че действителните митологически образи се мислят за осъществени в буквален смисъл на думата, докато художествено-митологическите винаги се разбират преносно.

³ Срв. статията „Мифология“ на Лосев във *Философская энциклопедия*. Т. 3. М., 1964.

Митологията не се превръща изведнъж в немитология. Това става постепенно. Ако се гледа абсолютно, този процес остава незавършен до края на античността. Демитологизирането е една от специфическите черти на античния естетически процес. В известна степен то е черта и на литературния процес.

Омировият епос е първият етап в развитието на античната естетика и литература. На Омир Лосев посвещава отделен труд,⁴ а в историята на естетиката му отделя глава с размерите на книга (т. I, с. 136—254). Създаден на границата на две формации, Омировият епос синтезира двоен опит, издига се над него до всеобщност, която според Лосев е основанието „Илиада“ и „Одисея“ да станат настолни творби за цялото антично време. На това се дължи и особеното внимание на автора към иманентно съдържателната се в епоса естетика. Според Лосев у Омир продължава да действа действителният мит, антропоморфната концепция за света, наследена от микенското време. Само че това е антропоморфизъм във висока степен вече художествен, преносен. Непоследователен в това отношение, Омировият епос е процесен, вътрешно динамичен. В „Илиада“ Лосев открива напастявания на различни типове естетически мировъзрения. Примерно към природата Омир се отнася и по митологически, чувствава нейното стихийно превъзходство над човешкия субект, но, от друга страна, в епоса се наблюдава истинско естетическо възприятие за природа, издаващо наличието на усет за субект, чувствуван, макар и само като факт, но все пак като фактор, достатъчно отграничен от родовия колектив.⁵

В по-нататъшното си развитие митологията поема два пътя, които вървят успоредно — художествената литература и естетиката, укрита във философските учения. Тия две страни не са отделени напълно. Самата концепция на Лосев подсказва, че в лириката от VII и VI в. пр. н. е. и в атическата трагедия се съдържат достатъчно естетически елементи, които биха могли да бъдат предмет на историята на елинската естетика. Изглежда, авторът е сметнал за нефункционално подобно разширение. Въпреки това той отбелязва, че и философската, и художествената литература по различен начин и с различни средства реконструират страни на древната действителна митология. Докато в първобитния мит тия страни се намират в единството на идейно-образно-вещественото възприемане на света, в митическите построения от робовладелско време се опазват само някои страни, главно идейно-образното тъждество. В епохата на натурфилософията отпада антропоморфизмът на древния мит, но остава одушевеността. Затова космологическите концепции на Талес и Хераклит са митически в степента, в която рационалното е неразлично от одушевено-образното.

Лосев сочи пътя и на собствено литературния процес в епохата на класиката. Проблемите на човека като онтологически проблеми — това е интимният предмет на натурфилософията, отстъпват първоначално на субективните проблеми в лириката, а по-късно в епохата на трагедията на една нова проблематика, в която обществото започва да се обособява като самостоятелен проблем. Това обаче не става пряко, а посредством един мит, посредством сюжета за нещастната съдба на човека, поставен при изключителни обстоятелства. Отново идва на помощ митологията. Този път отпада одушевяването на природата, но се запазва антропоморфизмът, организиран от идеята за съдбата.

Ако се гледа в едър план, следващият етап в литературно-естетическия процес е творчеството на Платон. Неговите диалози принадлежат на художествената литература не само поради факта, който обикновено се изтъква, а

⁴ Вж. Гомер. М., 1960 (български превод, 1962).

⁵ На особеностите на Омировото художествено възприятие е посветено изследването на И. В. Ш т а л ь. Гомеровский эпос. М., 1975. То е изпълнено в духа на Лосевите възгледи.

поради това, че представляват философия, облечена в художествена форма. Както доказва Лосев, предразсъдък е да се смята, че Платон е създател на философска система. Платон по-скоро не престава да се стреми към система. Неговата философия е евристическа. Вътрешната ѝ динамика, съзнателно неприкритата противоречивост естествено водят до художествена форма. Според Лосев художественото у Платон е не външна обвивка, а структура на мисълта. Авторът настоява — за разбирането на Платон е нужно да се вземат пред вид езиковият стил, както и образното съдържание на диалозите. Защото то принадлежи на Платоновата мисъл. Благодарение на него мисълта се превръща в специфично антична мисъл. Тя е художествена и митологическа по необходимост.

В гледната точка на литературната история не може да ни интересува обективният идеализъм на Платон. И все пак не бива да се пропуска — в известна степен обективният идеализъм се подготвя в нравствените апории на атическата трагедия; ако се гледа процесно, той представлява решение на трагедийните проблеми, затова е естествен край на трагедийната проблематика. Не е без значение и жанровата промяна — драмата отстъпва на философския диалог, на жанр, значително по-гъвкав и много по-слабо предопределящ крайния смисъл. У Лосев обаче и самият обективен идеализъм на Платон е разгледан като литература, като поле за особен художествен експеримент. Авторът тълкува Платоновата идея като мит. Тя напомня божествата от Олимпийския пантеон. По подобен начин тя е модел на света, предопределя неговото многообразие. Затова освен нещо обстрактно тя е и пластически фигурна. Като идея на вещта идеята съхранява редица живописни и скулптурни моменти на самата вещност. Нещо духовно и идеално, по типа на своето конструиране Платоновата идея се разбира материално, телесно, соматически (срв. т. III, с. 290). Това е резултат не само на личния художествен дар на Платон, а черта на социално-историческата среда, на принципно материалистическия античен светоглед.

Лосев набляга и на художественолитературното в Платоновото философско изложение, на драматическото възприятие на съдбата на душата, на музикално-цветовопластическия модел на космоса и на игрово-танцовото разбиране на съдбата на човека. Тъй като мисли онтологически, за Платон битието е не като художество, то само е художество.

Един вид художество е според Лосев странният ред в следването на Платоновите мисли. На пръв поглед изложението на философа е разхвърляно, много често липсва това, което за нас е обезателно в научното изложение — заключението. Но под хаоса прозира свързаност от художествен тип. Тя напомня музикално-асоциативната цялостност на „Илиада“, особено с това, че предполага активността на слушателя, че позволява да се правят няколко заключения едновременно, най-после с това, че истината е в системата на всички заключения, в самото оформяне на системата. Истината у Платон е процес. Не е трудно да се разбере — от съвременна гледна точка Платоновите диалози са художествени произведения. Но в случая Лосев не просто противопоставя логическото на художественото. Една от целите му е да изрази в логическа форма художественото мислене. На този проблем той отделя много място в тома за Аристотел, но и тук при Платон, като използва термина „ентимема“ (т. нар. непълно умозаключение), Лосев открива особеността на Платоновата художествена структура в нейната принципна незавършеност, в т. нар. ентимемност.

Литературният и естетическият процес на класиката завършват с делото на Аристотел. Две неща са белег за това — Аристотел пише трактати, а не художествени произведения, и, второ, макар в технически и формалистичен вид, той създава литературна теория. У него художествената литература е

осъзната като специфична област, редом с това възниква и първият сериозен опит за литературна наука.

И все пак Аристотел остава свързан с класиката, с онтологическото възприятие на света. Естетическото е вече осъзната категория, но естетиката все още не е наука. Тя продължава да бъде нещо като изкуство и митология. Аристотел също обединява логическото мислене с митологията, също не успява да избегне пластиката и соматизма. Общата за епохата на класиката онтологическа естетика у него се проявява примерно във възгледа за божествената красота, най-висшият принцип на битието — това е т. нар. космически ум. Естествено той е принцип на всеобщата закономерност, но има и митически черти, прилича на божество. Има и естетически характер, защото се разбира като единство на субект и обект. Най-накрая има смисъл и на художествен модел — според Аристотел космическият ум се осъществява в самия чувствен и осезаем космос. На това равнище космосът у Аристотел също придобива смисъл на художествено произведение.

Проф. Лосев засяга и въпроса за т. нар. експресивна естетика у Аристотел. Този проблем е свързан с идеята за пораждането и развитието, идея, общо взето, чужда на античността, а в случая във философията на Аристотел явяваща се в ситуация кризисна и динамична, това ще рече, в ситуация — отклонение от античната мирогледна норма. Във връзка с идеята за развитието у Аристотел се повдига въпросът за потенциалното, за възможното в самата действителност. Оттук и художественото изображение се разбира като тип изражение на потенциалното. Философът смята, че художественото произведение възниква не като фактическо, а като възможностно изображение на действителността.

Въпреки че Аристотел не достига до специфичните черти на художествената структура и продължава да я смесва с действителното, със самия живот, доколкото и в него се открива това, което Лосев нарича експресивно, по отношение на Платон Стагиритът отива напред. В тази област никой античен философ не успява да го надмине. Пречката е неисторическият характер на античното мировъзрение, принципната невъзможност да се възприемат дискурсивно явленията на общественото съзнание.

Принос на труда на Лосев в частта, посветена на Аристотеловата естетика, е откриването на една логическа теория на художественото произведение. Може би не съвсем справедливо авторът подценява „Поетика“, счита я за прекалено формалистическа и объркана. Понеже гледната точка в естетиката е все пак философска, Лосев не обръща внимание, че макар и в разкъсан вид, в „Поетика“ се съдържа теория на сюжета, първата теория на сюжета, която ни е известна. Затова пък в едно друго произведение на Аристотел, в „Тописка“, подценявано до този момент, авторът открива една по-обща теория на художественото произведение. Според Лосев „Тописка“ е най-жизнената, най-човешката част от Аристотеловата логика, защото се занимава не с абстрактни положения, а с драмата на живата човешка мисъл. В „Тописка“ се разглежда т. нар. вероятностна логика, т. е. логиката в действие, в жива среда. Именно поради това авторът смята, че трактатът предлага и теория на художественото произведение. Нужна е уговорка — теория такава, каквато си я представя времето на Аристотел. Като дава пример с „Антигона“ и „Едип цар“ на Софокъл, съветският филолог определя смисъла на термина топос. Топосът е единичен факт с изразителен и обобщителен характер. Съставено от такива факти, художественото произведение може да се разглежда като система от ентими, от непълни силогизми. Затова Лосев търси в „Тописка“ модел за разгръщането на художественото произведение.

Ако в „Тописка“ тази вероятностна логика е представена като нещо общо за човешката всекидневна практика и за художественото произведение, в „Пое-

тика“ откриваме опит да се види нейната специфична проява в сюжета на трагедията, представен от Аристотел като система от събития, митологически факти с изразителен и обобщителен характер. А. Ф. Лосев не отбелязва тази връзка, защото може би литературата в тесен смисъл на думата не го интересува.

Литературно-теоретическите моменти у Платон и Аристотел, за които става дума, принадлежат на елинската литературна история. Те не са просто теория — в това убеждава изложението на „История античной эстетики“. Лосев проследява процеса на художествено-естетическото от една през друга митологическа форма. Посоката е към отделяне на специфично художественото от специфично научното и философското. Както се разбира, този процес не е равен. Той не се осъществява независимо от общия процес на културата, а чрез него и от античния общественно-икономически процес. Лосев показва, че сравнително самостоятелното естетическо и литературоведско мислене се явяват в залеза на тази „онтологическа“ епоха, атическата класика, когато упада непосредственото робовладение и полисната обществена система, когато престават да действуват идеалите на старината. Литературоведското мислене, критиката и теорията в ранна Елада са продукт на дълго развитие. Те са един вид самосъзнание за това развитие, негово резюме в синхронна форма. Затова научната история на литературното развитие на това време обезателно би трябвало да ги включва.

Може би най-същественият извод, който се налага от труда на А. Ф. Лосев, е онтологическото отношение към проблемите на човека в ранната елинска литература. В една съвременна литературна история този онтологизъм трябва да бъде онова най-общо съдържателно положение, чието развитие да се наблюдава. И както постъпва в историята на естетиката Лосев, така и в историята на литературата е нужно да се потърсят неговите по-конкретни преобразования. Разбира се, в литературната история трябва да се следи също формалната страна на процеса — обмяната на формите, с които си служи дадена епоха, за да изрази съдържателните положения. В ранната елинска литература е налице при това процес на известно правилно редуване на епос, лирика и драма. Литературните родове все още не са формализирани. Усеща се как тия едри жанрови единици възникват от вкаменяването на жива социално-психологическа проблематика.

Трудът на А. Ф. Лосев подсказва, че елинското литературно развитие може да се наблюдава като такова оставане в лоното на родовата митология, при което тя губи една или друга страна на родовото съдържание, за да се превърне в символ. Това е едновременно консервативност, недвижение и едновременно движение. Трудността е в това да се определят различните начини на художествено концепиране посредством мит и по маниера на мита. Още по-трудно е да се преведат тия типове художествено концепиране на социално-психологически език, да се представят при това свързано, като не се обедини многообразието на литературните явления.

Понеже думата беше все пак за труда, не само за научните „поуки“, които могат да се извлекат от него, нужно е да се отбележи — „История античной эстетики“ на А. Ф. Лосев е книга трудна за проучване поради обема на материала и своеобразието на предмета. Освен дето е научен труд, тя е книга съвсем определено „писателска“, в положителния смисъл на думата художествена. Художествеността у Лосев е оръдие на целостността. Да бъде цялостен в изказа си, тъй цялостен като мировъзприятието на елинската класика, която изследва, това е била като че ли постоянната грижа на съветския учен. Именно постигнатата цялостност поражда толкова широк кръг от проблеми. Достатъчно е да се постави в нов контекст, да се погледне от нов ъгъл на зрение, книгата на Лосев повдига проблеми, които по начало не са заложили в нейния текст. Това придава на труда качествата на познавателен инструмент.